

Szabó Előd

A KÉT PROTESTÁNS EGYHÁZ VISZONYA A DUNÁNTÚLON A 17. SZÁZAD ELSŐ KÉTHARMADÁBAN

Alapvetésként mindenképpen el kell mondanunk, hogy az úgynevezett testvér-egyházak kapcsolata a 17. században a Dunántúlon egyáltalán nem volt jó testvérekhez méltó, hanem éppen ellenkezőleg, ellenséges volt, olyannyira, hogy az egymás közötti megnyilvánulások gyűlölettel teljesek voltak. Méltán állapítja meg Thury Etele erről a korszakról, hogy „a hitvallások felett való ádáz küzdelem, sok baj kútforrásává lett a magyar protestáns egyházban, melyek közül legnagyobbak közé tartozik az, hogy a két testvérfelkezet tagjai egymás ellen fordultak, ahelyett, hogy az evangéliumi eszméket egyesült erővel diadalra segítették volna”.¹

Azt is meg kell említeni, hogy nem a 17. század „terméke” ez a megromlott kapcsolat, hiszen már a 16. században is jelentkeztek különböző megnyilvánulásai. A reformátusok tévtannak tekintették az evangélikusok hittani rendszerét, az evangélikusok pedig hamisnak nevezték a reformátusok tanítását. Jól érzékelhetjük ezt Nádasdy Ferencnek, a később katolikussá váló főúrnak 1636-ban írt leveléből, amelyben Kis Bertalan püspöknek beszámol arról, hogy egy korábban reformátusok által lefordított könyvet újr fordított magyarra, hiszen „ama bizonyos kálvinistának hibás és hamis fordítása is azt kívánja, hogy a sok hibától és tévedéstől megszabadíttassék”.² Nem tartom valószínűnek, hogy nyelvtani hibáról lenne itt szó.

Mindenesetre tény, hogy a protestáns testvéregyházak a 17. században Magyarországon gyűlöltek egymást. Erre sem mentsége, sem indoka nem lehet egyik félnek sem. Éppen ezért tekintsük át főbb vonalakban azokat a vitás helyzeteket, melyek a viszony további elmérgesését okozták.

LELKÉSZEK ÁTTÉRÉSE

Természetesen nem fogok minden esetet felsorolni, hiszen az nem is céлом. Itt csupán érzékeltetni kívánom azt a feszültséget, melyet ezek az áttérések a két protestáns egyház között okoztak.

¹ THURY Etele: A protestánsok együttes tanácskozásának első nyomai, *Protestáns Szemle* 16(1904/1–10), 471–488, 471.

² PAYR Sándor: *Révay Judit, a bíbehagyott Nádasdy Ferenc édesanyja*, Budapest, Hornyánszky Viktor Csász. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1913, 18.

A reformátusoktól az evangélikusokhoz tért át a Győrben szolgáló Laskay István, akiről Szenczi Molnár Albert jegyzi fel elmarasztaló jelzővel: itt „az imposztor Laskay István predikált, aki kálvinistából lutheránussá lett”.³ Szintén komoly haragot okoz az acsádi lelkész lutheránussá válása. Kanizsai Pálfi János, nem minden gúny és harag nélkül jegyezte fel róla a szentlőrinci zsinat jegyzőkönyvébe:

„E zsinat után tőlünk a lutheránusokhoz pártolt az acsádi Körmendi János, öreg korú és gyermeki gondolkodású, a fazekas korongjához hasonlóan forgolódó ember, akit az elpártoláshoz nem a mindenütt jelenvalóság igazsága, hanem harag, düh, meggyalázottság érzése ösztönözte, mert az acsádiak, mint haszontalan, kákán is csomót kereső, kicsiny ok miatt mindenütt perlekedőt, ezentúl náluk semmi szín alatt sem akarják eltérni.”⁴

Ugyanebben az évben történt a galamboki lelkész áttérése is, akit azzal vádoltak, hogy a törökhöz akart átszökni. A kiskomáromi kapitány elfogatta és Veszprémben vitette a püspökhöz, aki pedig továbbvitette katonákkal Pápára, ahol a várban fogva tartották. A börtönben áttért az evangélikusokhoz, és Török István özvegye kiszabadította börtönéből és titokban elbocsátotta.⁵ Ez az eset nagy vihart kavart, egyértelműnek látszott ugyanis, hogy csak azért menekült meg a fogságból, mert evangélikussá lett. Az evangélikusoktól a reformátusokhoz tért át a szelnai lelkész, akiről így emlékezik meg a jegyzőkönyv:

„Szeremlei Tamás hetesi lelkész püspök urunk eleibe hozta Vodarics Mihályt, aki még fel nem szentelt evangélikus lelkész volt Szelnán, s aki az egresiekkal megegyezett (vele levén egynehány egresiek) avégre, hogy hozzánk hajol, csak vegye be őkegyelme. Kanizsai másnap, főemberek jelenlétében a mi vallásunkra hozzánk esküdttette, tőle térítvényt vett, és szabadságot adott neki, s úgy bocsátotta az egresi ekléziába.”⁶

Ez utóbbi esetben úgy tűnik, mintha a lelkész a jobb fizetés vagy éppen a jobb előmenetel kedvéért tért volna át a reformátusokhoz. Az azonban biztos, hogy az ilyen jellegű esetek nem tettek jót a két egyház viszonyának, hiszen a zavarosban halászás képét mutatják mindkét esetben. Természetesen az áttérések az egyházfegyelem terén is károkat okoztak, hiszen ha valamelyik lelkésznek baja támadt a saját hitvallású előljáróságával, akkor egészen egyszerűen megoldhatta a problémát, ha átment a másik hitvallást követő püspök védőszárnyai alá. Általában a lelkész áttérése egyben a gyülekezet áttérését is jelentette, ami további feszültségek forrása lett.

³ PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, 1924, 365.

⁴ PATAKY László: *Az Őrségi Református Egyházmegye története*, H. n., Szabad Tér Kiadó, 1992, 43.

⁵ Payr: *A Dunántúli*, 480.

⁶ THÚRY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története I.*, Pozsony, Kalligram, 1998, 329–330.

EGYMÁSTÓL „ELFOGLALT” GYÜLEKEZETEK

A legkomolyabb nézeteltérés a két protestáns egyház között azon esetekben volt, amikor az egyik fél a másiktól úgymond elfoglalt egy-egy gyülekezetet. Itt természetesen nagyon nehéz megállapítani azt, hogy a gyülekezetek maguk akartak átmenni, vagy éppen a lelkész szorgalmazta ezt. Előfordulhatott, hogy a patrónus avatkozott bele a hitvallási kérdésekbe. Amennyiben a patrónus református volt, akkor egyértelmű, hogy területén olyan lelkészek kinevezését engedélyezte, akik ugyanígy gondolkodtak, az evangélikus patrónus szintén a saját hitvallását követő prédikátorokat helyezte előtérbe.

A reformátusok minden olyan esetben, amikor az evangélikusok helyeztek lelkészt korábban református lelkésszel bíró gyülekezetbe, úgy nevezték ezt meg, hogy az ellenzők által elfoglaltatott.

Evangélikus „foglalás”

Az elem kerülő adatok alapján megállapíthatom, hogy a dunántúli egyházkerületben az 1618 és 1657 közötti időszakban lutheránussá vált 62 gyülekezet. Ha ezt összevetjük az 1618-as zsinaton 147-ben megállapított református egyházközségszámmal, akkor kitűnik, hogy igen komoly mennyiségről van szó (42,17%).

1618-ban a nagygyimóti és nyárádi gyülekezetekből kergette el a református lelkészeket Nádasdy Tamás (Vas vármegye alispánja volt). Erről jegyzi fel a jegyzőkönyv: „Ebből a két gyülekezetből a zsarnok és misés Nádasdi Tamás a lelkészeket elkergette és bemenni nem engedte.”⁷ Feltehetőleg 1629-ben történt meg a vasszentmihályi gyülekezetben a váltás, amiről Kanizsai Pálfi János írt keserű hangú feljegyzést: „a rábaszentmihályi egyházat a lutheránusok pártoskodó keze nem éppen egyenjogúság alapján tőlünk jogtalanul elragadta. Ehhez segédkezet nyújtott Vas vármegye »kétészínű« főispánja, az evangélikus Nádasdy Pál.”⁸

1631-ben a kiscsőbői gyülekezettel kapcsolatban írt Kanizsai Pálfi János Kis Bertalannak, az akkori evangélikus püspöknek:

„Itt Pápán való mulatozásom alatt, a minap panasz gyanánt terjesztették előmbe, hogy Kegyelmed a lutheranizmus terjesztésének nem apostoli, hanem antikrisztustól tanult és vétetett módját, melyet Kegyelmed (megbocsásson az Istenért Kegyelmed, hogy kölletik szólnom) egy főka⁹ időtől exerceálni¹⁰ kezdte, a görbői ecclesiában is prosequálni¹¹ és exerceálni igyekezett volna, mivelhogy Kegyelmed a mi otlevő szegény atyánkfíára ú. m. Matthias Fertoriusra szintén

⁷ Payr: *A Dunántúli*, 176.

⁸ Pataky: *Az Órségi*, 93–94.

⁹ kevés

¹⁰ gyakorolni

¹¹ ellenségképpen követni

17 drabantokat küldött az elmúlt héten, hogy azoktól a helységből violenter¹² kihányattassék. Békesség lelke-e ez? Hol tanulta Kegyelmed?¹³

Amennyiben igaz ez a feljegyzés, akkor ez azt mutatja, hogy bizonyos esetekben az erőszaktól sem riadtak vissza az ellentétes nézeteket követők.

Református „foglalás”

A reformátussá váló gyülekezetek száma ebből az időszakból lényegesen kisebb. Összesen 7 ilyen eset került elem, ebből azonban kettő ismét evangélikussá vált, illetve van három olyan gyülekezet is, amely rövid ideig evangélikus fennhatóság alá tartozott, de aztán ismét reformátussá lett. Sok érdekességet tartogat a nagymarosi eset. 1614-ben református lelkészt szenteltek fel ide, ám amikor az esztendeje letelt, akkor el akarták őt mozdítani és evangélikust akartak helyébe hozni. A község valószínűleg vegyes lakosságú volt, vagyis mindkét protestáns felekezet tagjai laktak. Végül sikerült a két reformált egyháznak megegyeznie abban, hogy még egy évet tölt ott a református lelkész, de utána evangélikus prédikátor kerül majd helyére. Feltehetőleg így is történt, ám 1619-ben és utána is református lelkészei voltak a településnek, vagyis minden valószínűség szerint a református oldal megerősödött annyira, hogy akaratát keresztülvihette a másik fél akaratával szemben.¹⁴ A szentgróti gyülekezet valamikor 1630-ban vagy nem sokkal előtte vált reformátussá. Ezzel kapcsolatban írta Kanizsai Pálfi János Pathai Istvánnak: „Ezt az ekléziát a kolostorszerű lutheránusokból Krisztus igaz híveivé igyekszik átalakítani Tisztelendő Maráczai Nagy Balázs, kinek munkáját tegye szerencsésé a mennyei Szentháromság.”¹⁵

IRODALMI VITÁK

A legádázabb küzdelem a két testvéregyház között irodalmi téren zajlott. A 17. században annyira áthatotta a tudat a különböző egyházak gondolkodását, mely szerint mindegyikük egyedül üdvözítő egyházként az igaz hitre vezet el tagjait, hogy a megegyezésnek az irodalmi vitákban még csak a nyomára sem bukkanunk, viszont bárdolatlan megjegyzések, durva címek mindkét fél részéről megjelentek. Ennek az irodalmi vitának csak néhány felvillanását mutatom be.

A viták közül az első Lethenyi István és Kanizsai Pálfi János között robbant ki 1613–1614-ben. Lethenyi ugyanis 1613 körül egy írást juttatott el a pápai evangélikus hívekhez, amely nem volt más, mint Hutter Lénárt *Compendium* című művének a fordítása. Erre válaszolt Kanizsai Pálfi János. Lethenyi István Kanizsai Pálfi Jánosnak ezt a művét így jellemzi: „goromba és otromba írást irt undok,

¹² erőszakkal

¹³ Pataky: *Az Őrségi*, 57–58.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus története I.*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004, 236–237.

¹⁵ Payr: *A Dunántúli*, 451.

ocsmány, förtelmes, trágár és moslék szókkal, melynek olvasásától a kegyes elme irtózik és undorodik.”¹⁶ A vita lelki hatásait jók érzékelteti Lethenyi 1633-ból fennmaradt néhány sora: „Írása még mind e mai napig is nálam vagyon [...] holtom után is inventáriumban¹⁷ marad neki örök gyalázatja.”¹⁸

Ez volt a mindent elkezdő irodalmi csata, amelyet aztán még több is követte.¹⁹ Időrendben a következő összecsapás szintén Pápához kapcsolódik, és az úrvacsora kérdésével foglalkozik. Zvonarics Mihály írt egy művet, amelyre Tolnai István református lelkész válaszolt. Zvonarics nem hagyta mindezt szó nélkül, és feleletében a reformátusokról ezt írta: „Egész könyvet írhatnék be a ti török mag tudományokkal, talán ad is Isten módot benne, kiváltképpen ha tovább bözönködtök ti kálvinisták, hogy bővebben mutathatom meg ezután a juh öltözet alatt elrejtett tudományokban való farkas körmöket.”²⁰

Tekintettel arra, hogy Zvonarics ezen levelében általánosságban fogalmazott a reformátusokról, Tolnai megmutatta az írást Pathai István püspöknek, aki levelezésbe kezdett az evangélikus püspökkel a tárgyban. Elsőként a református püspök ragadott tollat, hogy tisztázza a kérdést Klaszekovics István evangélikus püspökkel. Így fejezte be levelét: „Szóljunk, beszéljünk egymással atyafiságos szeretettel; magyarok vagyunk, szomszédok vagyunk, egy keresztség alatt vagyunk, jobb egymást szeretettel salutálnunk, ha szintén némely dolgokban nem egyezünk is, hogy nem örök gyűlölséggel egymás ellen irogatnunk, mert efféle zürzavar irogatásokkal ennek soha vége nem leszen.”²¹ A levelezés még egy darabig folyt, a pozitívuma az, hogy nem a nyilvánosság előtt. Ezzel a vita, ha nem is fejeződött be, de legalább kifulladt a sok levél megírásával.

Az utolsó komolyabb vita a két püspök: Kanizsai Pálfi János és Kis Bertalan között zajlott. Kanizsai Pálfi János püspöktársának egy levelét támadta meg a következő című művével: „Fantom fant, azaz: Sárvári püspöknek kozmás levelére való választétel”.²² Már a címe is mutatja, hogy ez a mű „sem személyéhez, sem tisztihez nem illendő, utálatos, szidalmazó, gyalázó és botránkoztató írás”.²³ Sajnos Pathai István mértéktelensége után Kanizsai Pálfi János teljes önuralomhiánnyal vetette bele magát a vitákba. Ezt a tulajdonságát így jellemezte Tóth Ferenc egyháztörténész, későbbi püspök:

„Annak pedig okát, hogy Pálfi olly erős bajnökká tette magát az Evang. Valás ellen, nem tsak abban kell keresni, hogy az Evangélikusok is illy indulattal

¹⁶ Ua.

¹⁷ leltárban

¹⁸ Payr: *A Dunántúli*, 760–761.

¹⁹ A Lethenyi-Kanizsai vita részleteit l. Zoványi: *A magyarországi*, 238., valamint Payr: *A Dunántúli*, 760–761.

²⁰ Pathai István levele Klaszekovits Istvánnak. Dátum nélkül. STROMP László (szerk.): *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VI.*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1907, 180–181.

²¹ Pathay István levele Klaszekovits Istvánhoz. 1616. november 10-én. Stromp: *Magyar protestáns*, 164–165.

²² Zoványi: *A magyarországi*, 239.

²³ Payr: *A Dunántúli*, 764.

viseltettek a Reformátusok ellen hanem főképpen abban, hogy ő maga Evangélikus Szüléktől szármozván azt a Vallást oda hagyta; azt pedig tapasztalhatni, hogy azokból teltek ki minden időben, és mindenütt a leg-nagyobb Vallásbéli üldözők, türelem nélkül valók és az elhagyott Vallásbélieket motskolók, a kik Vallásokat meg-változtatták, holott valamint a Vallás változtatót nem szabad azon felekezetnek legkisebbé is bántani, mellyet oda hagyott mivel fel-kell tenni, hogy az ezt meggyőztetésből cselekedte...²⁴

Ezután már nem nagyon jelentek meg irodalmi téren a másik felekezetet szidalmazó írások, ha pedig mégis, jobbra válasz nélkül maradtak. Az eddigi viták is nagyon komoly károkot okoztak mindkét egyháznak. Ezekkel ugyanis éppen Pázmány Péter kezébe adtak döntő érvet: lám-lám, maguk a protestánsok állítják egymásról, hogy a másik hite kárhozatos, gyűlöletes, elvetendő. Ezzel szemben könnyen kimutatható volt, hogy így egyetlen üdvözítő és igaz vallás maradt, mégpedig a katolikus. (Ez a gondolatmenet jelent meg Batthyány Ádám áttérési iratában.)

A MEGEGYZÉS JELEI

Végül pedig arról szeretnék néhány bekezdésben írni, hogy milyen jelei voltak a megegyzésnek, vagy éppen a békés együttélésnek. Sajnos az eddig leírt problémáknak és feszültségeknek csupán a töredéke mindez, és az esetek nagy többségében vagy rövid életű, vagy éppen hatás nélküli volt. Az 1615-ös évben a református és evangélikus lelkészek Komjátiban találkoztak, ahol az úrvacsorával kapcsolatban megállapodásra jutottak.²⁵ Bár a megfogalmazás nagyon ügyelt arra, hogy mindkét fél elfogadhassa, de az egység minden hatás nélkül maradt.

Hasonlóan a kiegyezést igyekezett előkészíteni Samarjai János felső-dunamenti református püspök, aki 1628-ban egy hitvallás-egyeztető munkát adott ki *Magyar Harmónia* címen, majd 1636-ban pedig egy uniós szellemű ágendás könyvet. Célkitűzése az volt, hogy a feszültségek elmúljanak, és ismét keresztyéni békesség legyenek egymás mellett a két protestáns egyház képviselői.

„Az körösztényi idvözítő hit, melyről nagyon ez két vallás (hitvallás) nem Augustában, sem Helvetiában kezdetett, hanem az Krisztustul és az ő apostolitul; az mely körösztényi hitről vallás tétetett különb-különb időkben, helyekben, és különb-különb személyektül, mindazonáltal azzal a hit különbbé nem lett... Mind az két vallásnak egymástul elválhatatlan egységét látván, értvén, mind az két Confessiot egyaránt valljuk, oltalmazzuk és becsüljük meg!”²⁶

²⁴ TÓTH Ferenc: *A behéztizai vallástételt tartó tul a dunai főtisztelétü superintendentziában élt superintendentensek, vagy református püspököké élete, e jelen való időkig lebozva*, Győr, Özvegy Streibig Józsefné betüivel, 1808, 92.

²⁵ Stromp: *Magyar Protestáns*, 155–156.

²⁶ MÁRKUS Mihály: *Magyar Harmónia. Hitvallás egyeztető kísérlet a XVII. században*, in: Márkus Mihály (szerk.): *Prédikátorsors. Válogatott írások 1969–1977*, Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2007, 83–90, 83.

Voltak megegyezési kísérletek azokban a gyülekezetekben is, ahol együtt éltek egymással a reformátusok és az evangélikusok, mint ahogyan az Pápán és Győrben is történt. Ugyanez a pozitív együttélés jelentkezett a mosonmagyaróvári gyülekezetben, ahol 1649-ben szerződésben egyeztek meg egymással a két protestáns egyházhoz tartozók, hogy a reformátusok a temetőben épült régi templomot használják, az evangélikusok pedig a régi mellé építenek egy újat, úgy azonban, hogy a templom felépítésének költségeit együtt viselik és a felmerülő közmunkát közösen végzik.²⁷

A két protestáns egyház nem éppen dicső viszonyának végső megoldását az ellenreformáció ereje adta meg. Amikor a gyászévtizedben Nápoly felé a bilincsek feltörték a prédikátorok vagy tanítók lábát, akkor mindegy volt, hogy az illető evangélikus vagy református volt, mert segítették és támogatták egymást. Amikor pedig valamelyikük meghalt, és az úton ott kellett hagyniuk, akkor ugyanúgy gyászolták és siratták a reformátusok az evangélikusokat, mint az evangélikusok a reformátusokat. Sajnos ez a megbékélés az erők egyesítése szempontjából már túl későn jött...

ABSTRACT

Előd Szabó: The Relationship between the Two Protestant Churches in Transdanubia in the First Two Thirds of the 17th Century.

The first two thirds of the 17th century were one of the most turbulent periods in terms of the relationships between the Lutheran and the Reformed Church. The fact that they disagreed on many issues increased the existing tensions. In the early 1600s, the denominational boundaries were not yet completely fixed in Transdanubia, and the question of which congregation belonged to the Reformed and to the Lutheran church, respectively, was not yet settled. There was also the question of which denomination could appoint a pastor to lead a congregation. All these led to heated debates, which were also reflected in theological issues, especially regarding the question of communion. The various church leaders, István Pathai or János Pálfi Kanizsai on the Reformed side, István Klaszekovits or Bertalan Kiss on the Lutheran side, could not reconcile with each other, and thus could not resolve the tensions. Throughout the 17th century, until the Decade of Mourning, hostility could not be resolved, and there were only remote signs of reconciliation.

Keywords: Protestant churches, literary debates, conversion of ministers, life of congregations, reconciliation

²⁷ Payr: *A Dunántúli*, 545.